

СІМЕЙНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Т. БОДНАР

доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

Кодифікація сімейного законодавства в Україні не лише не припинила тривалу дискусію щодо місця сімейного права в системі права України, а й надала їй нового забарвлення, до якого додалися давно забуті аргументи щодо поділу права на приватне і публічне (дискусія щодо такого поділу, на нашу думку, завершиться не скоро, як показує історичний досвід, а її наслідки навряд чи вплинуть на практику законотворення і правозастосування).

Всупереч концепції, що існувала в радянській юридичній літературі, згідно з якою сімейне право належало до цивільного права так само, як і інші його розділи — транспортне, страхове або спадкове право (її прихильники — О. Іоффе, В. Маслов, А. Пушкін та інші), багато вчених (Є. Ворожейкін, Г. Матвєєв, В. Рясенцев, Є. Суханов, Ю. Толстой, В. Яковлев та інші) визнавали сімейне право самостійною галуззю права.

Метою цієї статті є визначення місця сімейного права в сучасній системі права України, що ґрунтується на дослідженні змісту Сімейного кодексу України, а також поглядів та ідей українських та зарубіжних вчених.

У сучасній юридичній науці утвердилися два погляди на місце сімейного права в системі права України, які, по суті, мало чим відрізняються від концепцій 60-70 років ХХ ст.: згідно з першим сімейне право є підгалуззю цивільного права (І. Жилінкова, Р. Майданик, Є. Харитонов, М. Дякович та ін.), згідно з другим сімейне право — це самостійна галузь українського права, яка має свої, відмінні від цивільного права, предмет і метод правового регулювання (Ю. Червоний, В. Гопанчук, В. Труба та інші).

Не ставлячи перед собою завдання критичного аналізу аргументів, що їх наводять прихильники кваліфікації сімейного права як підгалузі цивільного права (при цьому Є. Харитонов характеризує сімейне законодавство як розділ приватного (цивільного) права [1, 403]), зазначимо, що, безумовно, на формування сучасних поглядів українських вчених-правознавців щодо місця сімейного права в системі права України не могла не вплинути остання кодифікація цивільного законодавства, під час якої норми сімейного законодавства планувалося кодифікувати в Книзі 6 Цивільного кодексу України, яка мала назву

«Сімейне право», проте згодом Книга 6 була вилучена з проекту Цивільного кодексу, і 10 січня 2002 р. було прийнято Сімейний кодекс України, який спочатку планувалося ввести в дію з 1 січня 2003 р. Проте оскільки Сімейний кодекс України був певною мірою пов'язаний з Цивільним кодексом, який на той час ще не був прийнятий, Законом від 26 грудня 2002 р. строк набрання чинності було перенесено і передбачено, що Сімейний кодекс України (далі — СК України) набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України (далі — ЦК України).

Значний внесок у розвиток науки сімейного права і, зокрема, концепції сімейного права як самостійної галузі права, зробив професор Г. Матвеев, який відомий не лише як вчений-цивіліст, а і як вчений у галузі сімейного права.

Г. Матвееву належить понад 25 праць із сімейного права, серед яких 4 підручники, науково-практичний коментар законодавства про шлюб та сім'ю, брошури і наукові статті, в яких, зокрема, викладено його авторські погляди та ідеї стосовно таких важливих засад сімейного права в Україні, як: визнання шлюбом лише шлюбу, укладеного в державних органах запису актів громадянського стану (нині — державні органи РАЦС), ліквідації прочерків у метричних свідоцтвах позашлюбних дітей та встановлення батьківства на підставі судового встановлення сімейних відносин, можливості зміни прізвища дитини, яка залишилася жити з одним із батьків після їхнього розлучення або визнання шлюбу недійсним.

Проте особливої уваги варта позиція Г. Матвеева щодо місця сімейного права в системі права, побудована на специфічності сімейно-шлюбних відносин, яку він вбачав у тому, що:

1) сімейно-шлюбні відносини виникають не зі звичайних юридичних фактів, характерних для цивільних правовідносин (наприклад, односторонній правочин, договір, делікт тощо), а з таких своєрідних юридичних фактів, як шлюб і родинні стосунки, материнство і батьківство, усиновлення і патронат. При цьому, зазначав Г. Матвеев, з цих фактів виникають не лише особисті немайнові відносини (наприклад, щодо виховання дитини), а і майнові (аліментні зобов'язання подружжя, між батьками і дітьми). Саме тому сімейно-шлюбні відносини є, як правило, тривалими і зв'язують між собою не сторонніх людей (як у цивільному праві), а близьких: подружжя, батьків, дітей і інших родичів;

2) сімейно-шлюбні відносини є переважно особисто-правовими (укладення і розірвання шлюбу, статус подружжя, батьків і дітей, права і обов'язки батьків щодо виховання дітей), а вже потім — майновими: спільне і роздільне (у СК України воно іменується особистою приватною власністю дружини та чоловіка) майно, тоді як у цивільному праві превалюють майнові відносини, а особисті посідають незначне місце¹;

3) сімейно-шлюбні права і обов'язки, за загальним правилом, є невідчужуваними, «позаоборотними» (йдеться як про особисті, так і про майнові права та обов'язки), тобто не можуть передаватися іншим особам; їх не можна продати

¹ Г. Матвеев мав на увазі чинний на той час Цивільний кодекс УРСР, проте і в нинішньому ЦК України, незважаючи на значне зростання кількості статей, норми яких регулюють особисті немайнові відносини, а також на те, що у ст. 1 ЦК України ці відносини названі перед майновими відносинами, що мало б свідчити про визначення певних пріоритетів, загальна кількість норм, що регулюють майнові відносини, через об'єктивні причини значно більша.

чи купити, подарувати чи заповідати. Інша справа — з більшістю цивільних прав і обов'язків (речових і зобов'язальних) [2, 34–35].

Досить вагомим підтвердженням переконливості позиції Г. Матвєєва є той факт, що у виданих останнім часом російських підручниках, навчальних посібниках чи монографіях, у яких досліджується питання щодо місця сімейного права в системі права (більшість російських вчених визнають сімейне право самостійною галуззю права), в основу аргументів на користь самостійності сімейного права майже без змін покладені аргументи, висловлені Г. Матвєєвим.

Незважаючи на наявність у сімейному законодавстві, зокрема у СК України, переважної частини приватноправових норм, не можна не погодитися з тим, що СК України містить і певну частину норм, що регулюють, на думку окремих вчених, публічні відносини, які іменуються обслуговуючими [3, 34–35]. Інакше як публічно-правовими ці норми назвати не можна.

Прикладом можуть бути:

1) норми, що визначають порядок встановлення шлюбних відносин: реєстрація шлюбу, визначення походження дитини, усиновлення;

2) норми, що забезпечують здійснення членами сім'ї і родичами своїх сімейних прав і обов'язків: встановлення опіки і піклування, відібрання дитини, примусове стягнення аліментів;

3) норми, що визначають порядок зміни і припинення сімейних відносин: розірвання шлюбу, скасування усиновлення, позбавлення батьківських прав;

4) норми, що регулюють інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат над дітьми.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне до специфічних ознак сімейних відносин, сформульованих Г. Матвєєвим, додати ще одну, яка може слугувати досить вагомим аргументом на користь визнання сімейного права самостійною галуззю, — наявність у ньому значної кількості публічно-правових норм.

Як зазначав Ю. Червоний, норми інституту опіки та піклування мають комплексний характер: сімейно-правовий, цивільно-правовий та адміністративно-правовий; норми інституту усиновлення мають не лише сімейно-правовий, а й адміністративно-правовий та цивільно-процесуальний правовий характер [4, 17].

Подібний характер має, наприклад, і Сімейний кодекс Російської Федерації, що дає підстави окремим авторам для визнання цього кодексу джерелом норм і сімейно-правових, і іншої галузевої приналежності — адміністративного права [5, 72].

На основі традиційного розуміння поняття галузевих правовідносин у юридичній науці можна визначити сімейні правовідносини як врегульовані нормами права особисті немайнові і майнові відносини, що виникають із шлюбу, сім'ї та родичівства.

Таким чином, за підставами виникнення (із шлюбу, сім'ї та родичівства) сімейні відносини, що є предметом регулювання сімейного права, суттєво відрізняються від особистих немайнових і майнових відносин (цивільних відносин), що регулюються цивільним законодавством.

В. Труба зазначає, що, незважаючи на зміни в правовому регулюванні шлюбу та сім'ї, які відбуваються в нашій державі і пов'язані зі збільшенням диспозитивності у правовому регулюванні сімейних правовідносин, окремі

аспекти життєдіяльності сім'ї, забезпечення її стабільного існування та правового захисту належать до сфери публічних (державних) інтересів [6, 77].

Відмінною рисою *методу сімейного права* є його комплексний характер. У науковій і навчальній літературі питання щодо сутності методу сімейного права є дискусійним, оскільки одні вчені (М. Антокольська, А. Льовушкін, А. Серебрякова) говорять про наявність трьох методів — імперативного, диспозитивного і ситуаційного, тоді як інші (Є. Ворожейкін, Б. Гонгало, І. Жилінкова) виокремлюють лише два — диспозитивний і імперативний.

Що ж являють собою ці методи і яким чином вони проявляються?

Імперативний метод правового регулювання сімейних відносин підкреслює обов'язковий характер правових норм для всіх учасників сімейних правовідносин. Так, в імперативному порядку закон встановлює, що шлюбом визнається лише шлюб, зареєстрований в органі РАЦС (ч. 1 ст. 21 СК України).

Диспозитивний метод полягає в тому, що правові норми дозволяють учасникам сімейних правовідносин відступати від обов'язкових норм (наприклад, шлюбний договір, домовленість щодо сплати аліментів, розподілу майна тощо).

Характеризуючи метод сімейного права як імперативний із деяким допущенням диспозитивності, російський вчений Б. Гонгало, зокрема, підкреслює, що більшість норм сімейного права приписують певний варіант поведінки, тим самим обмежуючи розсуд учасників сімейних відносин. У низці випадків допускається втручання у справи сім'ї суду, органів опіки та піклування, що також обмежує свободу вибору варіанту поведінки. Деякі сімейні права є одночасно і обов'язками учасників відповідних відносин [7, 215–216].

Дискусія щодо місця сімейного права в системі права України має не лише теоретичне, а й практичне значення, у чому можна пересвідчитися на прикладі неоднозначного коментування ст. 8 СК України, в якій йдеться про можливість застосування до регулювання сімейних відносин відповідних норм ЦК України.

На думку Ю. Червоного, З. Ромовської, йдеться про субсидіарне застосування норм ЦК України до регулювання окремих сімейних відносин, зокрема у зв'язку з розширенням сфери їх регулювання за допомогою договору, а також з метою законодавчої економії [8, 22; 9, 24–25].

Однак, на думку І. Жилінкової, про субсидіарне застосування норм ЦК України до сімейних відносин можна було б вести мову лише у разі визнання сімейного права самостійною галуззю. У разі визнання сімейного права підгалуззю цивільного права масив цивільно-правових норм визнається єдиним із внутрішнім поділом на окремі підгалузі [10, 461].

З таким твердженням важко погодитися, ґрунтуючися на змісті ч. 1 ст. 9 ЦК України, згідно з яким положення ЦК України застосовуються до врегулювання сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

Так, визнання інституту опіки і піклування інститутом цивільного права зумовило застосування до відносин опіки та піклування положень глави 6 ЦК України (статті 55–79 ЦК України). Можна навести й інші приклади субсидіарного застосування ЦК України до сімейних відносин.

Субсидіарне застосування норм ЦК України до особистих немайнових і майнових сімейних деякі вчені пояснюють тим, що цивільне і сімейне право належать до приватного права. Зокрема, таку думку висловлював Ю. Червоний

[11, 97]. На нашу думку, така аргументація не є безспірною і переконливою, оскільки питання щодо приватноправової природи сімейного права не можна визнати однозначно вирішеним і загальноприйнятим. До того, як можна пояснити, наприклад, можливість застосування положень ЦК України до відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля або у сфері господарювання? Навряд чи відповідні галузі права можна визнати приватноправовими.

Крім того, субсидіарне застосування положень ЦК України до сімейних відносин не означає, що воно можливе стосовно всіх видів сімейних відносин. Так, на думку В. Борисової, таке застосування можливе лише до майнових відносин членів сім'ї та родичів. Що стосується особистих немайнових відносин членів сім'ї, то застосування для їх регулювання норм ЦК України неможливе [12, 44].

Окремі вчені одним із аргументів визнання сімейного права підгалуззю цивільного права (що дає їм підстави кваліфікувати сімейне право як право приватне) вважають те, що при розробленні нового ЦК України сімейне право окремою книгою (Книга 6) було внесено до проекту ЦК України. Однак ця обставина, на нашу думку, не може слугувати доказом визнання сімейного права підгалуззю цивільного права, так само, як і виокремлення сімейно-правових норм в окремий (Сімейний) кодекс — аргументом на користь визнання сімейного права самостійною галуззю українського права.

Очевидно, що лише специфіка сімейних відносин (зокрема, підстави їх виникнення, зміни і припинення, зміст і суб'єктний склад, сфера суспільних відносин, у якій вони виникають і функціонують тощо), яка зумовила їх автономне правове регулювання в СК України, може слугувати критерієм їх відмежування від багато в чому схожих, проте не тотожних цивільних відносин.

На основі цього можна зробити логічний висновок про те, що сімейне право є своєрідним, специфічним правовим масивом, правова природа якого і місце в системі українського права, як і раніше, викликають полеміку.

Разом з тим є всі підстави для визнання сімейного права самостійною галуззю українського права, яка містить як приватноправові (переважно), так і публічно-правові (які обслуговують власне сімейні відносини) норми.

Подібне розуміння місця сімейного права дозволить йому не лише «не загубитися» і без того в складній і багатоаспектній палітрі цивільних відносин, що охоплюють як особисті немайнові, так і майнові (речові, зобов'язальні, корпоративні, спадкові) відносини, а й далі розвиватися як самостійній галузі права, не обмежених у регулюванні сімейних відносин приватноправовим характером норм ЦК України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Харитонов Є. О. До питання про визначення місця сімейного законодавства у правовій системі України // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 929. — С. 399–404.
2. Матвеев Г. К. Советское семейное право : учебник. — М., 1985. — 208 с.
3. Ротавська З. В. Українське сімейне право : підручник. — К., 2009. — 500 с.
4. Червоний Ю. С. Понятие и особенности семейных правоотношений // Цивільне право. — 2002. — Вип. 1. — С. 16–23.
5. Косова О. Ю. Предмет семейного права и семейное законодательство // Государство и право. — 2000. — № 7. — С. 71–78.
6. Труба В. І. Окремі питання відображення публічних інтересів в сімейному законодавстві України // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права

- (Матвеевські цивілістичні читання) : мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16 вересня 2010 р.). — К., 2011. — С. 77–80.
7. Гонгало Б. М. Гражданское право. Жилищное право. Семейное право. Избранное. — М., 2011. — 256 с.
 8. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України : пер. з рос. / С. В. Ківалов, Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатий та ін. ; за ред. Ю. С. Червоного. — К. ; О., 2008. — 504 с.
 9. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / З. В. Ромовська. — К., 2009. — 432 с.
 10. Жилінкова І. В. Регулювання майнових відносин у сім'ї: тенденції розвитку цивільного та сімейного законодавства // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. — Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. — Х., 2008. — С. 452–472.
 11. Кивалов С. В., Червоний Ю. С., Волосатий Г. С., Калитенко О. М. Семейное право : / под ред. Червоного Ю. С. — К., 2009. — 640 с.
 12. Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К., 2011. — 264 с.

Боднар Т. В. Сімейне право в системі права України

Анотація. У статті на основі дослідження змісту Сімейного кодексу України, а також поглядів та ідей українських і зарубіжних вчених наводяться додаткові аргументи щодо визначення місця сімейного права в сучасній системі права України. З урахуванням значної кількості у сімейному законодавстві публічно-правових норм автор обґрунтовує висновок на користь визнання сімейного права самостійною галуззю права.

Ключові слова: специфіка сімейних правовідносин, публічно-правові норми, галузь права.

Боднар Т. В. Семейное право в системе права Украины

Аннотация. В статье на основе исследования содержания Семейного кодекса Украины, а также взглядов и идей украинских и зарубежных ученых приводятся дополнительные аргументы относительно определения места семейного права в современной системе права Украины. С учетом значительного количества в семейном законодательстве публично-правовых норм автор обосновывает вывод в пользу признания семейного права самостоятельной отраслью права.

Ключевые слова: специфика семейных правоотношений, публично-правовые нормы, отрасль права.

Bodnar T. Family Law in the Legal System of Ukraine

Annotation. On the basis of research of the contents of the Family Code, as well as views and ideas of Ukrainian and foreign scientists additional arguments on determination of the place of family law in the modern system of law in Ukraine are given in the article. Taking into consideration the large number of public legal norms in the family law, the author substantiates the conclusion in favor of the recognition of family law as of an independent branch of law.

Key words: specifics of family relations, public legal norms, branch of law.